111
15

आत्मनिर्भर भारत अभियानास उपयुक्त, शैक्षणिक ग्रंथालयातील अध्ययन आणि संशोधनास प्रेरक उपक्रमांचा अभ्यास

श्री.विठ्ठल जाधव
ग्रंथपाल,
दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

सार :

शैक्षणिक महाविदयालयीन ग्रंथालयामध्ये अध्ययन आणि संशोधनावर अधिक भर दिला जातो. देशाच्या प्रगतीसाठी संशोधन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्या अनुषंगाने संपूर्ण जगाचे लक्ष संशोधनावर लागलेले असते. तसेच व्यक्तिमत्त्व विकास साधने, ज्ञान संपादन करणे, स्वालंबी होण्यासाठी कोणत्या क्षेत्रात संधी उपलब्ध आहेत याची माहिती घेणे. यासाठी ग्रंथालयाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. ग्रंथालय वाचकांना या बाबी माहित करून देण्यासाठी प्रेरक उपक्रमांचे आयोजन करीत असते. NAAC, NBA, AICTE आणि NIRF यासारख्या एजन्सी उच्च शिक्षणातील गुणवत्तेबददल खूप चिंतीत आहेत. शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी ग्रंथालयाचा जास्तीत जास्त वापर व्हावा. अध्यापन, शिकण्याच्या प्रक्रियेची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रेरक उपक्रम सातत्याने घेण व नवीन उपक्रम वाढविण्यावर या संशोधनामध्ये भर दिला आहे. प्रत्येक ग्रंथालयाच्या माध्यमातून विकास झाल्यास आत्मरिर्भर भारत अभियानास ते उपयुक्तच आहे.

कीवर्ड : ग्रंथालये, शैक्षणिक लायब्ररी, प्रेरक उपक्रम, ग्रंथालय गुणवत्ता

प्रस्तावना :

आत्मनिर्भरतेचा आणि ग्रंथालयाचा फार जवळचा संबंध आहे. व्यक्तिमत्त्व विकासच नव्हे तर संपूर्ण जीवन घडण्यामध्ये, वाचन संस्कृती टिकविण्यामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. अध्ययन आणि संशोधन करण्यासाठी ग्रंथालयातील प्रेरक उपक्रम संशोधकांसाठी दिशा दर्शक ठरू शकतात. याचा अभ्यास संशोधक या संशोधनामध्ये करीत आहे.

ज्ञान संपादन करणे, आजीवन शिक्षण आणि वाचकांच्या विकासाला चालना देण्यासाठी ग्रंथालये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात. स्वावलंबी भारत मिशनच्या संदर्भात, ग्रंथालये विविध क्षेत्रात संशोधन आणि नवकल्पना वाढविण्यात प्रमुख भूमिका बजावू शकतात. म्हणूनच, ग्रंथालयांमधील प्रेरक उपक्रमांचा अभ्यास केल्याने त्यांचा वाचकांवर कसा प्रभाव पडू शकतो याविषयी मार्गदर्शन या संशोध्न पेपर मध्ये केले आहे. तसेच काही नवीन प्रेरक उपक्रमांचा अभ्यास यामध्ये समाविष्ट आहे.

DEFINITION Best Practice

Oxford English Dictionary describes 'Best practices as quality of most excellent or desirable type or most appropriate, advantageous,highly improved, outstanding, par excellence services or the customary or expected procedure or way of doing something that is usual or expected way in a particular organization or situation, guidelines for good practices. In this process of developing best practices we take action rather than good ideas, and we improve our skills.'

According to National Board of Accreditation and Assessment (NAAC) 'Best practice may be innovative and be a philosophy, policy, strategy, program, process or practice that solve a problem or create new opportunities and positively impact on organizations. Institutional excellence is the aggregate of the best practices followed in different areas of institutional activities.'

महाविदयालयीन ग्रंथालयातील प्रेरक उपक्रम

महाविदयालयीन ग्रंथालयामध्ये अध्ययन आणि संशोधनास प्रेरक विविध उपक्रम राबविले जातात. पारंपारिक, आधुनिक, तंत्रज्ञानावर आधारित, सर्वसाधरण वाचकांच्या गरजेनुसार खालील प्रमाणे उपक्रम राबवून आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेस ग्रंथालय सहायभूत ठरू शकतात.

1. ग्रंथ प्रदर्शन : ग्रंथ प्रदर्शनाच्या माध्यतातून ग्रंथालयातील विविध ग्रंथांची ओळख वाचकांना होते. ग्रंथांची गोडी वाचकांना लागते. त्यांना माहित नसलेली ग्रंथसंपदा त्यांच्या नजरेस पडल्यावर तो ग्रंथ वाचनाची त्यांच्यामध्ये आवड निर्माण होते.
2. आउटरीच कार्यक्रम: यामध्ये बुक क्लब, कार्यशाळा, लेखक चर्चा आणि वाचन स्पर्धा यांचा समावेश असू शकतो. याव्दारे वाचकांना सुरेख बनविण्यात आणि त्यांना अधिक प्रभावी बनविण्यात मदत होऊ शकते.
3. संसाधन सुलभता: लोकांना ग्रंथालयांना भेट देण्यासाठी प्रवृत्त करण्यासाठी संसाधनांच्या विस्तृत श्रेणीची उपलब्धता आवश्यक आहे. ग्रंथालय पुस्तके, ई-बुक्स, ऑडिओ बुक्स, रिसर्च पेपर्स आणि इतर संसाधनांमध्ये प्रवेश मिळू शकतो. या संसाधनांचा वापर पद्धतींचा अभ्यास केल्याने ग्रंथालयांना संसाधनांचे अधिक चांगल्या प्रकारे वाटप करण्यात आणि त्यांच्या वापरकर्त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांचे संग्रह तयार करण्यात मदत होऊ शकते.
4. सामुदायिक संलग्नता: ग्रंथालये कार्यक्रम, कार्यशाळा आणि इतर उपक्रम आयोजित करून त्यांच्या समुदायाशी संलग्न होऊ शकतात. विविध पार्श्वभूमीतील लोकांना एकत्र आणण्यासाठी आणि विचारांच्या देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देण्यासाठी या कार्यक्रमांची रचना केली जाऊ शकते. या इव्हेंटमधील सहभाग दर आणि अभिप्राय यांचा अभ्यास केल्याने ग्रंथालयांना त्यांच्या समुदायाच्या गरजा चांगल्या प्रकारे समजण्यास आणि त्यानुसार त्यांचे कार्यक्रम आखण्यास मदत होऊ शकते.
5. तंत्रज्ञानाचा अवलंब : ग्रंथालये त्यांच्या वापरकर्त्यांना नाविन्यपूर्ण सेवा देण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊ शकतात. उदाहरणार्थ, ग्रंथालयातील ऑनलाइन संसाधने, आभासी संदर्भ सेवा आणि ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म देऊ शकतात. या सेवांच्या वापर पद्धती आणि समाधानाच्या दरांचा अभ्यास केल्याने ग्रंथालयांना सुधारणेसाठी क्षेत्रे ओळखण्यास आणि त्यांच्या वापरकर्त्यांना चांगल्या सेवा प्रदान करण्यात मदत होऊ शकते. यासाठी N-List, Delnet, Web OPAC, यांच्या साहयाने तंत्रज्ञान आधारित सेवा देवू शकता तसेच सोशल मिडीयाच्या साहायाने जसे की, YouTube, Blog, face book twitter, ग्रंथालयाची स्वतंत्र वेबसाईट याव्दारे मोबाईल सेवा देवू शकता.
6. वाचन कार्यक्रम: वाचन कार्यक्रम आयोजित केल्याने लोकांना आपल्या उदि्दष्टांशी संबंधित विविध विषयांवरील पुस्तके वाचण्यास प्रोत्साहित केले जाऊ शकते. हे मिशनच्या उद्दिष्टे आणि उत्कृष्ट ग्रंथ वाचक, जागरूकता आणि समज वाढविण्यात मदत करू शकते.
7. कौशल्य-निर्माण कार्यशाळा: ग्रंथालये संगणक प्रोग्रामिंग, 3D प्रिंटिंग आणि रोबोटिक्स यांसारख्या विविध कौशल्यांवर कार्यशाळा आयोजित करू शकतात. या कार्यशाळा लोकांना नवीन कौशल्ये आत्मसात करण्यास आणि नवकल्पना वाढविण्यात मदत करू शकतात.
8. भाषणे आणि व्याख्याने: उदि्दष्टांशी संबंधित विषयांवर बोलण्यासाठी तज्ञांना आमंत्रित करणे लोकांना प्रेरित करण्याचा एक चांगला मार्ग असू शकतो. या चर्चेत शाश्वत शेती, अक्षय ऊर्जा आणि उत्पादन तंत्र यासारख्या विषयांचा समावेश केला जाऊ शकतो.
9. स्पर्धा: निबंध, वादविवाद, वक्तृत्व यासारख्या स्पर्धासह सलग 18 तास अभ्यास करण्याच्या स्पर्धा, उत्कृष्ट ग्रंथ वाचक, उत्कृष्ट ग्रंथ परीक्षक, यासारख्या स्पर्धांचे आयोजन केल्याने लोकांना उदि्दष्टांशी संबंधित समस्यांवर सर्जनशील उपाय शोधण्यासाठी प्रोत्साहन मिळू शकते.
10. तंत्रज्ञानात प्रवेश: संगणक, इंटरनेट आणि 3D प्रिंटर यांसारख्या तंत्रज्ञानामध्ये प्रवेश प्रदान केल्याने लोकांना नवीन निर्मिती आणि नवनिर्मिती करण्यास प्रशिक्षणाव्दारे सक्षम करता येते.
11. सहयोगी प्रकल्प: लायब्ररी वापरकर्त्यांमधील सहकार्याला प्रोत्साहन देऊन नावीन्य आणि सर्जनशीलता वाढू शकते. ग्रंथालयाची जागा आणि

संसाधने देऊन सहयोगी प्रकल्पांना मदत करू शकतात.

12. डेटाबेस

काही प्रेरक उपक्रम जे ग्रंथालयामध्ये राबवले जाऊ शकतात याशिवाय मानक सॉफ्टवेअरसह ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करणे, महाविद्यालयाच्या माहितीपत्रकामध्ये ग्रंथालयाविषयी पुरेशी माहिती समाविष्ट करणे., विद्यार्थी/शिक्षकांची आकडेवारी संकलित करणे, वर्तमानपत्राच्या कात्रण फाइल वेळोवेळी राखून ठेवणे., करिअर/रोजगार माहिती सेवा देणे, विविध वापरकर्ता गटांना इंटरनेट सुविधा पुरविणे, माहिती साक्षरता कार्यक्रम राबविणे, सूचना पेटीतील सूचनांचे पालन करणे, नवीन विदयार्थ्यांचे स्वागत कार्यक्रम राबविणे, वेगवेगळ्या प्रसंगी पुस्तक प्रदर्शन भरवणे, पुस्तक चर्चा आयोजित करणे, विद्यार्थ्यांसाठी वार्षिक सर्वोत्तम वापर पुरस्काराची निवड करणे, दरवर्षी विविध स्पर्धांचे आयोजित करणे., विविध कोर्सेसचे आयोजन करणे, माहिती सेवा पुरविणे, बुक बँक योजना राबविणे, मैत्रीपूर्ण व्यवहार करणे, अभ्यासिकेची सोय करणे, ग्रंथालयाची वेळ वाढविणे, कर्मचारी यांना प्रशिक्षण देणे, विदयार्थ्यांशी हितगूज साधने, संसाधनाची माहिती देणे, ग्रंथसंख्या वाढविणे, डिजीटल ग्रंथालय करणे, ईबुक्स व ई जर्नलस खरेदी करणे, आंतर ग्रंथालयीन देवघेव वाढविणे यासह अनेक प्रेरक उपक्रम ग्रंथालयाच्या माध्यमातून घेता येतील. संदर्भ सेवा देणे, वर्तमानपत्र कात्रण सेवा देणे, माहितीचे प्रसारण करणे, दृक- श्राव्य साधनांचा वापर व खरेदी वाढविणे, कर्मचारी यांना सातत्याने प्रशिक्षण देणे, ग्रंथालयातील स्वच्छता राखणे, ग्रीन लायब्ररी तयार करणे, ग्रंथोपस्कार करणे, तालीकीकरण, वर्गीकरण करणे, बारकोडचा वापर करणे, डिजीटल भांडार तयार करणे

निष्कर्ष :

एकूणच, ग्रंथालयांमधील प्रेरक उपक्रम हा स्वावलंबी भारत मिशनच्या उद्दिष्टांना चालना देण्यासाठी एक प्रभावी मार्ग असू शकतो. ज्ञान संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करून आणि शिक्षण आणि नवनिर्मितीला प्रोत्साहन देणारे वातावरण निर्माण करून, ग्रंथालये स्वयंपूर्ण भार स्वावलंबी भारत मिशनच्या उद्दिष्टाला चालना देण्यासाठी ग्रंथालयातील प्रेरक उपक्रम महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात. कृषी, उत्पादन आणि तंत्रज्ञान यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये भारताला स्वयंपूर्ण बनवणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी लागणाऱ्या मनुष्यबळास ग्रंथालय ज्ञान संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करून आणि लोकांना शिकण्यास आणि नवनिर्मितीसाठी प्रेरित करणारे वातावरण तयार करून या उपक्रमामध्ये योगदान देऊ शकतात.

ग्रंथालये आजीवन शिक्षणाला चालना देऊन, माहिती आणि ज्ञान संपादन करून स्वावलंबी भारत मिशनमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. प्रेरक उपक्रम आणि ग्रंथालयीन सेवा देऊन, ग्रंथालये अधिक माहितीपूर्ण, शिक्षित आणि नाविन्यपूर्ण समाज तयार करण्यात मदत करू शकतात.एकूणच, ग्रंथालयांमधील प्रेरक उपक्रम हा स्वावलंबी भारत मिशनच्या उद्दिष्टांना चालना देण्यासाठी एक प्रभावी मार्ग असू शकतो. ज्ञान संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करून आणि शिक्षण आणि नवनिर्मितीला प्रोत्साहन देणारे वातावरण निर्माण करून, ग्रंथालये स्वयंपूर्ण भारत घडविण्यात मदत करतील.

संदर्भ ग्रंथ

1.https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%86%E0%A4%A4%E0%A5%8D%E0%A4%AE%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%AD%E0%A4%B0_%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4
2.https://www.bbc.com/marathi/india-52654080
3.https://tribal.nic.in/atmanirbhar-bharat.aspx
4.NAAC: A Profile. Bangalore, National Assessment and Accreditation Council, 2006. A Brochure
5.Jotwani, D. (2008). Best Practices in a Modern Library and Information Center - The Case of Central Library, IIT Bombay. 6th International ALIBER 2008. Allahabad: University of Allahaad
6.Vyas, S. D. (2009) Best Practices in Academic Libraries in India: A Study. In: proceeding of International Conference on Academic Library. 2009, 5th-8th Oct.. India, New Delhi. Delhi University Library System, University of Delhi.